

KAHEST ILMUNUD SEMANTIKAÕPIKUST

Renate Pajusalu. Sõna ja tähendus. [Tallinn:] Eesti Keele Sihtasutus, 2009. 207 lk; **Silvi Tenjes. Semantika. Õppematerjal.** [Tartu:] Tartu Ülikooli Kirjastus, [2010]. 119 lk.

1974. aastal ilmus Haldur Õimult Mosaiigi sarjas raamat „Semantika”.¹ See rõõmustas semantikahuvilisi lugejaid aastakümneid, uusi keeleteaduslike tähenduse uurimisele pühendatud monograafiaid ei ilmunud pikki aastaid. 2007. aastal käivitus Haridus- ja

¹ H. Õim, Semantika. Tallinn: Valgus, 1974.

Teadusministeeriumi algatatud uute eestikeelsete kõrgkooliõpikute projekt, tänu millele ilmus esimeste hulgas Renate Pajusalu „Sõna ja tähendus” (2009). Aasta pärast järgnes sellele Euroopa Sotsiaalfondi keeleõppe arendamise programmist tuge saanud Silvi Tenjese „Semantika” (2010). Mõeldes tühimiku peale, mis eestikeelse keeleteadusliku semantika õppe- ja populaarteadusliku kirjanduse valdkonnas on pikalt valitsenud, tuleb kõigepealt öelda, et mõlema ilmumine on olnud isenesest äärmiselt tänuväärne.

Semantika ehk tähendusõpetus on lai valdkond ja seostub ka muude distsipliinidega peale keeleteaduse. Täenduslikkuse uurimisega tegelevad, igaüks omast küljest, veel näiteks semiootika, filosoofia ja psühholoogia. Keeleteaduse sees saab rääkida täpsema uurimisobjekti järgi näiteks leksikaalsest ehk sõnasemantikast ja lausesemantikast. Keeleteaduse paradigmasid arvestades võib eristada võrdlevajaloolist, strukturalistlikku, generatiivset ja kognitiivset semantikat. Vahet saab teha semantikal ja pragmatikal, võib eristada formaalseid ja mentaalseid lähenemisi. Kõik see ristuvate vaatenurkade paljusus moodustab justkui mingi multifaktoriaalse matriksi, mille lineaarsesse järjestusse sättimine on keeruline ettevõtmine. Õpikut kirjutades oleks lootusetu üritada tabada kõiki tähenduse ja selle uurimisega seotud aspekte, mõistlik on teha valik. Nii R. Pajusalu kui ka S. Tenjese raamatus on see kindlalt ja üsna erinevalt tehtud. Nii ongi vaadeldavad eestikeelsed semantikaõpikud paratamatult idiosünkraatilised, meeldivalt nende autorite nägu, tõestades muuhulgas, et eestikeelne semantika-diskursus on vägagi elujõuline.

Sisus tehtud valikud mõjutavad, miliseks kujuneb raamatu ülesehitus. Järgnevalt tutvustan lühidalt kummagi raamatu sisu (valikuid ja ülesehitust).

Renate Pajusalu raamatu pealkirigi ütleb, et raskuspunkt on sõnasemantikal, kuid esindatud on ka lausesemantika ja pragmatika teemad. Raamat on jaotatud kümneks peatükiks. Õpik algab kahe üldisema peatükiga, milles arutletakse tähenduse olemuse ja liikide üle, samuti märgisüsteemide üle laiemalt. Sellist lähenemist võib leida ka teistest semantikaõpikutest, alustatakse semantika kohast keeleteaduses ja tähenduse, mõtlemise ja maailma suhetest², antakse ülevaate semantika

² J. I. Saeed, *Semantics*. Oxford: Blackwell, 1997.

kohast kommunikatsiooni uurivate teaduste hulgas, keeleteadusliku semantika eesmärkidest ja erinevatest semantika harudest³.

Silvi Tenjese õppematerjalis „Semantika” on üheksa peatükki. Sissejuhatuse järel jätkub raamat ülevaatega semantika kohast keeleteaduse ajaloos (ptk 2). Keeleteaduslik semantika akadeemilise distsipliinina pärineb XIX sajandi algusest ja on seotud võrdlevajaloolise keeleteaduse tekkega. Enne seda võib näha sõnade tähendustega tegelemist peamiselt seoses kolme valdkonnaga: spekulatiivse etümoloogia, retoorika õpetamise ja sõnaraamatute koostamisega.⁴ Semantika algeid varases leksikograafias märgib ka R. Pajusalu (lk 33–34). S. Tenjes visandab semantika ajalugu laiemalt keele uurimise loo kaudu ja alustab Vana-Indiast. Kindlasti avardab see lugeja silmaringi, veidi siiski nuriseksin paratamatuse üle, et kui kogu raamatu taustal on ajaloo osa proportsionaalselt suur, siis ülevaatenähtena keeleteaduse ajaloost on tegelemist väga lühikese ja märksõnalise kokkuvõttega.

Sissejuhatuse semantika uurimisobjekti teeb Tenjese õpiku kolmas peatükk „Semantika lingvistikas”, mis annab kõigepealt ülevaate semantika uurimisalast ja seejärel näitab erinevaid võimalusi tähendust defineerida. Tähendus jaotatakse esmalt kolmeks – kontseptuaalseks, assotsiatiivseks ja temaatiliseks tähenduseks. Kui ma õigesti aru saan, siis esimene võrdsustab tähenduse eelkõige mõistetega, teine seostega välismaailmas ja kolmas suhtlusolukorra aspektidega.

Pajusalu raamatus leiavad järgmisena käsitlemist semantika meetodid (ptk 3), tutvustatakse n-õ kuut võimalust, kuidas semantikat teha. Esmalt

³ A. Cruse, *Meaning in Language. An Introduction to Semantics and Pragmatics*. Oxford: Oxford University Press, 2000.

⁴ D. Geeraerts, *Theories of Lexical Semantics*. Oxford: Oxford University Press, 2010, lk 2.

vaadeldakse lähemalt strukturalistlikku leksikaalsesse semantikasse kuuluvat komponentanalüüsi (mille eesmärk on anda igale sõnale tähendus temaga seotud sõnade kaudu distinktiivseid tunnuseid kasutades). Seejärel tutvustatakse Anna Wierzbicka ja tema kolleegide arendatavat loomulikku semantilist metakeelt, mis peaks võimaldama tõlkida kõikide keelte kõik sõnad ja laused universaalsesse semantilistest primitiividest koosnevasse metakeelde. Järgnevalt leiavad lühidalt tutvustamist eelkõige Ray Jackendoffi nimega seostuv kontseptuaalne semantika ja Charles Fillmore'iga seostatav freimiseantika. Viidendana peatutakse veidi pikemalt kognitiivsest semantikast tuntud prototüüpanalüüsil ja viimasena arutletakse lühemalt selle üle, kui palju saab tähenduste uurimisel kasutada küsitlusi.

Õpikus välja toodud meetodite taga on erinevad keeleteaduslikud paradigmad ja semantikateooriad. Andmete kogumise ja analüüsimise viisid võivad neis olla väga mitmekesised. Katseliselt andmete kogumine ja küsitluse, katse või korpusuuringu teel saadud andmete statistiliste vahenditega analüüsimine iseloomustab näiteks viimase aja suundumusi kognitiivses semantikas. Loomuliku semantilise metakeele, kontseptuaalse semantika ja freimiseantika lähted on küll erinevad, kuid neid ühendab arvamus, et semantiliseks analüüsiks on tarvilikud mingit laadi (kas mõistetel põhinevad või mõisteid kontekstiga siduvad) elementaarsed või primitiivid, mis võimaldaksid tavakeelt kirjeldada (formaalses) metakeeles.

Prototüüpanalüüsi käsitletakse semantikaõpikutes tihti koos kognitiivse semantikaga, milles ta olulisel kohal on: üks kognitiivse keeleteaduse alustest on inimese kategoriseerimisvõime seostamine keele struktuuriga, selles mõttes oleks prototüüpanalüüsi käsitus sobinud ka Pajusalu raamatu peatükki

„Kognitiivsed protsessid tähendussüsteemis” ning sellele oleks võinud viidata ka peatükis „Mitmetähenduslikkus” kohas, kus on juttu polüseemia võrgustikukäsitlusest (lk 97).

Tenjese raamatus on tehtud meetoditest ja nende aluseks olevatest teooriatest kaks eraldi peatükki ja see võib tõepoolest hõlbustada eri aegade semantikateooriate ja nendes kasutatavates analüüsimeetodites orienteerumist. Neljandas peatükis „Semantika meetodite teoreetilised alused” tuuakse välja erinevaid semantikateooriaid alates strukturalismist ja lõpetades arutlusega kognitiivse semantika suundumuste üle (kahjuks väga lühidalt). Alapeatükis 4.4.1 leidub üks kummastust tekitav väidete paar, nimelt öeldakse lk 51, et Noam Chomsky ei kasutanud terminit *kognitiivne*, ja väidetakse samas kohe lk 52 alguses, et Chomsky on „kirjeldanud *kognitiivse revolutsioonina* just generatiivse grammatika esiletõusu 1950ndatel”. Kui õpiku lugeja sellest segadusse peaks sattuma, siis kognitiivsest revolutsioonist keeleteaduses on väga hea ülevaate andnud H. Öim,⁵ sealt selgub ka, kuidas termin *kognitiivne* on tõepoolest olnud seotud kahe vastanduva keeleteadusliku liiniga selles mõttes, et kui varasem strukturalistlik keeleteadus tegeles keele kui struktuuriga ja samal ajal levinud biheivioristlikku psühholoogiat huvitasid vaid stiimuli–reaktsiooni suhted, siis alates 1950. aastatest toimus mõlemas valdkonnas muutus ja hakati huvi tundma inimese vaimu uurimise vastu. Semantikateooriatega esmatutvujale jääb kardetavasti liialt keeruliseks alapeatükk 4.4.2. „Holistiline ja modulaarne kognitiivne lingvistika”, kus püütakse võrrelda Jackendoffi ja kontseptuaalset semantikat teiste kognitiivse keeleteaduse suundumustega. Peamise erinevusena on välja toodud holistlik *vs.* modulaarne

⁵ H. Öim, Kognitiivne pööre. – Keel ja Kirjandus, nr 8–9, lk 617–627.

vaade keelele. Välja oleks võinud tuua aga ka selle, mis Jackendoffi seob kognitiivse paradigmana: Jackendoff rõhutab nagu kogu kognitiivne paradigma mõistatuse rolli keeles ning asetab semantika psühholoogilisse raamistusse, sidudes seda taju, tunnetuse ja kogemuse teooriaga. Oluline, mille poolest Jackendoff ja kontseptuaalne semantika tavapäraestest kognitiivistlikest käsitlustest erinevad, on selge süntaksi ja semantika, mõistatuse ja tajulise ning keeleteadmise ja maailmateadmise eristamine ning semantikakirjelduses rangete formalismide kasutamine.⁶

Tenjese raamatu viiendas peatükis „Semantika meetodid” kirjeldatakse esmalt komponentanaluusi, siis tähendusvälju ja peamisi leksikaalseid suhteid (hüponüümiat, sünonüümiat, antonüümiat) ning nendega koos ka polüseemi- ja homonüümiat ning lühidalt tähenduse metafoorilist laienemist.

Pajusalu õpiku neljas ja viies peatükk („Semantika ontoloogiline alus: entiteedid ja sündmused” ja „Süntaksi semantiline alus: temaatilised rollid”) võiks kanda koondnimetust „Semantika ja grammatika”, sest esimene puudutab substantiividele ja verbidele iseloomulikke tähendusi ja teine, nagu pealkirgi ütleb, vaeb süntaksi tähenduslikku alust.⁷

Tenjese raamatus on semantikat ja grammatikat siduvad teemad esindatud vähemal määral, siiski käsitletakse kaheksandas peatükis „Lausesemantika” modaalsuse lauses väljendamise võimalusi ja eesti keele modaalverbide tähendusi. Kuigi Tenjes pakub eesti keele modaalverbide kasutamise kohta rohkem näiteid, on Pajusalu käsitlus teoreetiliselt huvitavam.

⁶ N. R i e m e r, *Introducing Semantics*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010, lk 262–270; D. G e e r a e r t s, *Theories of Lexical Semantics*, lk 137–142.

⁷ V r d n t J. L y o n s, *Semantics*. Vol. II. Cambridge: Cambridge University Press, 1977.

Pajusalu raamatu kuuendas peatükis käsitletakse põhjalikult üht semantika suurt teemat, mitmetähenduslikkust ehk polüseemi- ja homonüümiat: vaatluse all on polüseemia ja homonüümiat suhe, polüseemia kindlaksmääramiseks sobivad testid (Alan Cruse'i järgi), polüseemia liigid ja süstemaatiline polüseemia. Sugugi mitte igas raamatus ei pälvi polüseemia nii suurt tähelepanu võib-olla seetõttu, et generatiivses lähenemises on polüseemi- ja homonüümiat peetud pigem tülikaks nähtuseks, mille taandamine homonüümi- ja monoseemiale oleks parim lahendus. Huvi polüseemia vastu on iseloomulik kognitiivsele semantikale ja see tuleb välja ka Pajusalu raamatust.

Tenjes keskendub oma raamatus polüseemia asemel homonüümi- ja antonüümi- (viienda peatüki alapeatüki „Semantiline struktuur” viimases osas, lk 68–72). Selles peatükis leidub üks imelik eksitus. Leheküljel 69 on kirjutatud: „Juurtüvelised täishomonüümid langevad kokku kõigis käändsõna vormides: *hari* : *harja* (1. puhastusriist, 2. tipp). Sellist tüüpi homonüümiat.... [ei tule] ette mitte ainult käändsõnade, vaid ka kaassõnade puhul.” Väide kaassõnade homonüümiat kohta köitis mu tähelepanu, sest järgnevalt näiteks toodud kaassõnu (*läbi*, *eest*, *pärast*) ei saa pidada homonüümseteks. Viidatud Helle Metslangi artiklis⁸ homonüümiat teemaks pole, ilmselt on silmas peetud sama autori teist artiklit „Eesti keele keerukohti”⁹. Esmalt tuleb öelda, et eri tähendus ei võrdu tingimata homonüümiaga, ja teiseks, Metslang kirjutab oma artiklis tõepoolest, et „sõnavaras pakuvad kokkulangevusi ja sarnasusi

⁸ H. M e t s l a n g, *Eesti kirjakeel kasutusvaldkondade lõikes: probleeme ja lahendusteid*. – *Toimiv keel II. Tõid rakenduslingvistika alalt*. Koost H. Metslang, toim M.-M. Sepper, J. Lepasaar. Tallinn: TPÜ Kirjastus, 2004, lk 195–206.

⁹ H. M e t s l a n g, *Eesti keele keerukohti*. – *Lähivertailuja 15. VIRSU II. Suomi ja viro kohdekielina*. Toim H. Sulkala, H. Laanekask. Oulu: Oulun yliopisto, 2004, lk 71–82.

leksikaalne homonüümia ja tuletiste sarnasus”, kuid kaassõnu ta sellega seoses näiteks ei too.¹⁰

Polüseemia peatükile järgneb Pajusalu raamatus „Kognitiivsed protsessid tähendussüsteemis”, mis toetub keeleteaduse kognitivistlikule suunale ja tutvustab metafoori ja metonüümiat kui tähenduse laienemise alusnähtusi. Samuti leiavad käsitlemist sulanditeooria ja skeemkujutlused. Tenjese raamatus on nii kognitiivsele metafooriteooriale kui ka metonüümiale pühendatud eraldi peatükk. Mõistemetafooride osas on näited toodud peamiselt sellest, kuidas eesti keele ajaväljendid toetuvad ruumi valdkonna metafoorsele ülekandele. Et lugejale ei jääks metafooriteooriast ühekülgset pilti, oleks olnud mainimist ja näiteid väärt ka teised metafoorid, mille järgi me elame (aga õnneks saab nendest nüüd eesti keeles lugeda¹¹).

Edasi liigub Pajusalu õpik traditsioonilise leksikaalse semantika juurde, käsitledes kaheksandas peatükis paradigmaatilisi leksikaalseid suhteid (ja tähendusvälju) ja üheksandas süntagmaatilisi leksikaalseid suhteid. Tenjese õpikus leidsid paradigmaatilised suhted koha „Semantika meetodite” peatükis ja süntagmaatilistest suhetest on kollokatsioonist juttu tähenduse liikide all (lk 42–43). Pean tunnistama, et esialgu oli minu jaoks üllatav leida traditsioonilise leksikaalse semantika olulised teemad (täendusväli, sünonüümia, antonüümia) Pajusalu raamatust nii lõpust. Ja tõepoolest, näiteks polüseemia käsitluse juures (ptk 6) on kasutatud mõisteid *autohüponüümia* ja *automeronüümia* (lk 101), aga nendest arusaamiseks tuleks lugeda hüponüümia ja meronüümia (ptk 8, lk 136–

¹⁰ H. M e t s l a n g, Eesti keele keerukohiti, lk 73.

¹¹ G. L a k o f f, M. J o h n s o n, Metafoorid, mille järgi me elame. (Gigantum humeris.) Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2011.

140). Ometi ei jää see raamatut lugedes lõppkokkuvõttes häirima, sest esiteks on kogu raamat loetav ka peatükkide kaupa ise järjekorda valides, ja teiseks vaevalt keelehuviline lugeja üldse ei tea, mis on sünonüümia või antonüümia, aga nende nähtuste pikemad selgitused ei pea tingimata asuma iga semantikaraamatu avalehekülgedel.

Pajusalu raamatu viimane, kümnes peatükk puudutab teemasid, mis kuuluvad otsa pidi juba pragmaatikasse, tekstis viitamist ja deiktilisust.

Tenjese raamatu lõpetab 9. peatükk vabade assotsiatsioonidega, mis nõuavad enda kõrvale kas autori selgitavat loengut või lugeja julget fantaasialendu.

Kokkuvõtteks võib öelda, et tegemist on võrdlemisi eriilmeliste raamatutega, mille peamine funktsioon on ühesugune: toetada kõrgkooli semantika loengukursust. Täpsem suunitlus siiski päris ei kattu, Renate Pajusalu õpik annab tervikliku loengukursuse, Silvi Tenjese õpik on mõeldud pigem lisamaterjaliks loengute kõrvale, pakkudes palju näiteid ja arutlustemasid. Mõlemad raamatud on loetavad ka lihtsalt asjahuvilisele, Pajusalu „Sõna ja tähendus” on selles osas soovitatavam, sest käsitleb üsna ühtlasel tasemel rohkemaid teemasid ning esitab hea ülevaate tänapäeva keeleteadusliku semantika olulisematest küsimustest.

Kuigi Pajusalu raamat on mahukam kui Tenjese oma, võib mõlema raamatu ühise hädana siiski nimetada vähest mahtu (võrdluseks: kõige õhem minu käes olev ingliskeelne semantikaraamat on 260, mahukaim 460 lk), mis tingib mõnest olulisest teemast loobumise (nt formaalsest semantikast pole kummaski juttu) või kohatise äärmise kokkuvõtlikkuse, mistõttu ähvardab oht jääda liialt pinnapealseks. Siiski on kahju, et Tenjese raamatus on mõningad nähtustevahelised seosed pikemalt lahti kirjutamata ja ilma loenguteta peab lugeja mõttekäigu jälgimiseks

rohkem vaeva nägema. Seejuures on toodud sisse teemasid ja teooriaid, mis algajale võivad jääda nii lühikese käsitluse juures arusaamatuks (nt „Sissejuhatuses” tehakse juttu saksa loogilisest positivistist Rudolf Carnapist).

Mõlema raamatu väga heaks küljeks on suur hulk eesti keele näiteid. Eriti rikkalikult leiab neid Tenjese raamatust, mõnel juhul moodustabki alapeatüki peamiselt näidete loetelu, mida on huvitav lugeda, mis teeb asja kenasti selgeks ja ärgitab edasi mõtlema (nt metonüümia alaliigid). Pajusalu raamatu lisahüveks on iga peatüki lõpus antavad lugemissoovitused ning küsimused

ja ülesanded käsitletu paremaks mõistmiseks ja omandamiseks, samuti iga peatüki oluliste märksõnade väljatoomine. Tenjese omapäraks on valitud märksõnadele joone all definitsiooni andmine: nii kujuneb joonealustest märkustest midagi semantika sõnastiku taolist.

Lõpetuseks võib öelda, et eestikeelse semantika maastikul on astunud tubli samm, siinkirjutaja jääb põnevusega ootama pragmaatikaõpikuid ja uusi semantikakäsitlusi nii Renate Pajusalult ja Silvi Tenjeselt kui ka teistelt.

ANN VEISMANN